

Логвінова М.В. Особливості сімейно-правових санкцій // *Методологія приватного права: сучасний стан та перспективи розвитку* (м. Київ, 22-23 травня 2009 року): Збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції "Методология частного права: современное состояние и перспективы развития"/ Ред. кол. О.Д.Крупчан (голова), Н.С.Кузнецова, Я.М.Шевченко та ін. – К.: НДІ приватного права і підприємництва АПрН України, 2009. – С. 174-179.

Логвінова Марія Володимирівна

Особливості сімейно-правових санкцій

Будь-яке правопорушення тягне за собою настання негативних правових наслідків. Такими наслідками є застосування до правопорушника санкції конкретної норми права, тобто настання для нього стану відповідальності.

Керуючись існуючими в юридичній науці поглядами щодо розуміння правової природи санкцій, слід наголосити, що санкція (зокрема, сімейно-правова санкція) являє собою настання для винної особи (учасника сімейних правовідносин) невігідних правових наслідків, встановлених законом за недотримання його приписів, невиконання прийнятих зобов'язань чи за наявності інших, передбачених законом підстав. Тобто юридичною підставою застосування санкції є порушення певною особою покладеного на неї законом правового обов'язку.

Санкція є правовим наслідком порушення або невиконання конкретної правової норми, наслідком, який в свою чергу забезпечує реалізацію правової норми. Однак коли наслідки, схожі з санкціями, застосовуються за відсутності вини в поведінці особи, вони не є санкціями. Наприклад, відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав може відбуватися за наявності винної поведінки батьків – суд вважає недостатніми підстави для позбавлення батьківських прав, але внаслідок винних протиправних дій залишати дитину у батьків небезпечно. У випадках, коли вина в поведінці батьків відсутня, але

залишення дитини у батьків є небезпечним внаслідок хвороби останніх, відповідно застосований наслідок не виступає в якості сімейно-правової санкції, а є однією з форм захисту сімейних прав.

Зрештою, на сьогодні актуальним є питання про конкретний поділ норм сімейного права на дві самостійні частини (статті), з яких одна б регулювала відносини відповідальності за винну, протиправну поведінку батьків (осіб, які їх замінюють), а друга частина передбачала б санкції заходів захисту суб'єктивних прав учасників сімейних правовідносин.

У цьому контексті хотілося б наголосити на тому, що особливістю більшості норм, які регулюють особисті немайнові права в сім'ї, є відсутність санкцій, а отже, важко говорити про їх ефективний захист. Так, наприклад, ч. 3 ст. 152 Сімейного кодексу України (далі – СК) [1] закріплює право дитини на захист своїх прав та інтересів. Для цього дитина має право самостійно звернутися до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій, а по досягненню 14 років – до суду. Але механізм реалізації цього права є досить складним. Складність полягає насамперед у тому, що з процесуальної точки зору доказати факт, наприклад, жорстокого поводження з дитиною не завжди просто. Переважно в таких ситуаціях відсутні свідки, вчиняється психологічний тиск з боку батьків. Отже, при вирішенні питання про захист суб'єктивних прав дитини в сімейних правовідносинах увагу треба зосереджувати на реальному механізмі реалізації.

Як правило, санкція в сімейному праві викладається в окремій статті СК. Санкція ст. 164 та ст. 170 СК України визначає правові негативні для батьків (осіб, які їх замінюють) наслідки недотримання ними диспозиції, передбаченої ст.ст. 150, 151 СК України, які мають на меті забезпечення нормального розвитку сімейних правовідносин в основному шляхом примусу правопорушника до виконання покладених на нього законом юридичних обов'язків. Таким чином, санкції статей 164, 170 СК України є нічим іншим, як

негативним результатом порушення норми, яка визначає конкретну поведінку батьків.

Отже, підставою для застосування сімейно-правової санкції до батьків є порушення норми „сімейного” закону. При цьому наявність складу правопорушення не завжди обов’язкова (відсутніми можуть бути такі елементи складу правопорушення, як шкода та вина, головним є наявність протиправної поведінки). Виразом санкції є факт притягнення батьків до відповідальності, а для притягнення їх до відповідальності необхідні норма закону, яка чітко встановлює види сімейно-правових санкцій за порушення відповідних правил, і склад правопорушення. В такий спосіб санкції в сімейному праві забезпечують виконання обов’язків і є гарантом захисту прав та законних інтересів учасників сімейних правовідносин. Санкція вказує на несприятливі наслідки, за допомогою яких охороняється відповідне правило поведінки від порушень.

Чинне сімейне законодавство передбачає для порушників сімейних норм цілу систему санкцій, визначених форм відповідальності. Так, до сімейно-правових санкцій можна віднести: визнання недійсним шлюбу з відповідними наслідками (ст. 45 СК України), позбавлення права одного із подружжя на рівну частку при поділі майна, що є об’єктом права спільної сумісної власності подружжя (ч. 2 ст. 70 СК України), позбавлення батьківських прав (ст. 164 СК України), позбавлення права бути усиновлювачем, опікуном, піклувальником (п. 4 ч. 1 ст. 166 СК України), позбавлення матері, батька, які позбавлені батьківських прав, права на побачення з дитиною (ч. 2 ст. 168 СК України), відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав (ст. 170 СК України), звільнення дочки, сина від обов’язку утримувати матір, батька, якщо буде встановлено, що останні ухилялися від виконання своїх батьківських обов’язків (ст. 204 СК України), визнання усиновлення недійсним (ст. 236 СК України), скасування усиновлення (ст. 238 СК України), позбавлення усиновлювача батьківських прав (ст. 242 СК України) та інші.

Щодо питання про особливості сімейно-правових санкцій, то слід наголосити, що серед особливих рис сімейно-правових санкцій, науковці виділяють:

1) імперативність: згодою сторін не можуть бути змінені існуючі та встановлені нові, не передбачені законом, санкції. На цю особливість санкцій сімейного права вказують З. Ромовська, В. Мироненко [2, 40; 3, 9]. Проте імперативність притаманна не тільки сімейно-правовим санкціям, а й цивільно-правовим;

2) абсолютно визначений характер більшості сімейно-правових санкцій. Так, сімейно-правові санкції чітко вказують вид і захід державного примусу, саме тому їх обсяг не може бути ні зменшений, ні збільшений судом.

При цьому до відносно визначених санкцій, які також зустрічаються в сімейному законодавстві, відносять примусове стягнення аліментів у твердій грошовій сумі (ст. 184 СК України), розмір якої визначається судом з врахуванням стану здоров'я та матеріального становища сторін та інших обставин, що мають істотне значення.

Наявність у сімейному праві альтернативних санкцій тривалий час було дискусійним питанням. На думку Л. Звягінцевої, в сімейному праві відсутні альтернативні санкції, оскільки суб'єктам порушеного сімейного правовідношення не надана можливість вибору в застосуванні санкції [4, 8]. З цією думкою не погоджується З. Ромовська, яка наголошує, що в сімейному праві застосування санкції не здійснюється уповноваженою особою, ця особа може лише просити суд застосувати до протилежної сторони один із заходів. А суд вже, в свою чергу, всупереч бажанню позивача може обрати для відповідача менш жорстку санкцію [2, 40]. Так, ч. 1 ст. 170 СК України передбачає, що суд може постановити рішення про відібрання дитини від батьків або одного з них, не позбавляючи їх батьківських прав, у випадках, передбачених пунктами 2-5 ч. 1 ст. 164 СК України. В абз. 2 п. 18 постанови Пленуму Верховного Суду від 30 березня 2007 року зазначається, що суд може у виняткових випадках при доведеності винної поведінки когось із батьків або

їх обох з урахуванням особи батька і матері, а також інших конкретних обставин справи відмовити в задоволенні позову про позбавлення батьківських прав, попередивши відповідача про необхідність змінити ставлення до виховання дитини (дітей) і поклавши на органи опіки та піклування контроль за виконанням ним батьківських обов'язків. Ухвалюючи таке рішення, суд має право вирішити питання про відібрання дитини у відповідача і передачу органам опіки та піклування (якщо цього потребують її інтереси). Тобто можна зробити висновок, що сімейному праву притаманна альтернатива, а, отже, і альтернативні санкції;

3) санкції у сімейному праві, як правило, індивідуалізуються відповідно до змісту порушеного обов'язку. Таких санкцій, які б мали загальний характер, тобто могли б бути застосовані у всіх випадках вчинення протиправної поведінки, сімейне законодавство не знає [5, 73].

Як особливість сімейно-правових санкцій, хочемо виділити невизначеність їх дії у часі (безстроковість). Тобто серед сімейно-правових санкцій є такі, які можуть справити на правопорушника свій вплив безпосередньо після невиконання ним правового обов'язку, та такі, дія яких може стати відчутною для правопорушника лише згодом, після спливу невизначеного проміжку часу. В останньому випадку йдеться про звільнення дітей від аліментного обов'язку щодо батьків (ст. 204 СК України). За своєю правовою природою таке звільнення дітей від обов'язку утримувати батьків є правовою санкцією, рівнозначною втраті суб'єктивного майнового права [5, 84].

Підставою для звільнення дітей від аліментного обов'язку щодо батьків є встановлений судом факт ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків. Відомо, що батьківські обов'язки складаються з обов'язків по утриманню і вихованню дитини, а тому даний невігідний наслідок може бути застосований лише в тому випадку, коли батьки ухилялися й від утримання, й від виховання дитини. Крім того, ст. 164 СК України за ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків тягне за собою позбавлення батьківських

прав. Отже, сімейному праву відомі випадки, коли одночасно можуть застосовуватися декілька самостійних санкцій. Прикладом може бути ухилення батьків від обов'язку по вихованню дітей, що може потягнути позбавлення батьківських прав і одночасно примусове стягнення аліментів, якщо до цього часу таке стягнення не проводилося.

Звільнення дітей від аліментного обов'язку зумовлюється наявністю вини батьків, оскільки ухилитися від виконання правового обов'язку можна лише свідомо. Таке ухилення від виконання батьківських обов'язків може мати місце як тоді, коли батько приховує своє місце проживання чи місце роботи, щоб не виховувати дитину та уникнути стягнення аліментів, так і тоді, коли, наприклад, матір дитини не подає позову про їх стягнення, хоча місце проживання і праці батька їй відоме, а сам батько добровільно не утримує дитину та не виховує її.

Підтвердженням того факту, що батьки не виконували своїх обов'язків, може бути засудження їх за ст. 164 КК України (ухилення від сплати аліментів на утримання дітей).

Зазначений невігідний наслідок входить до складу такої санкції, як позбавлення батьківських прав. На відміну від ч. 1 ст. 202 СК України, за якою у дітей виникає аліментний обов'язок щодо батьків, але суд може їх від нього звільнити, за ст. 166 СК України батько з моменту набрання чинності рішення про позбавлення батьківських прав втрачає всі права на дитину, засновані на спорідненості з дитиною. А це значить, що не може виникнути право на аліменти від дітей, щодо яких він позбавлений батьківських прав.

При цьому слід наголосити на тому, що такий батько втрачає не суб'єктивне право на аліменти (воно в нього не існувало), а право на аліменти як елемент сімейної правоздатності [5, 85].

Отже, сімейно-правова санкція безпосередньо пов'язана з вимогою відповідної поведінки, що міститься в правовій нормі. Так, ст. 150 СК України встановлює обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини, а ч. 4 ст. 155 СК України наголошує, що ухилення батьків від виконання батьківських

обов'язків є підставою для покладення на них відповідальності, встановленої законом. Згідно з ч. 1 п. 2 ст. 164 СК України, ч. 1 ст. 170 СК України, п. 1 ч. 1 ст. 238 СК України, ст. 242 СК України такими видами відповідальності батьків є позбавлення їх батьківських прав або відібрання дитини від них без позбавлення батьківських прав, скасування усиновлення, позбавлення усиновлювача батьківських прав. Отже, в юридичному обов'язку батьків щодо виховання та розвитку дитини виражена вимога їх необхідної поведінки, в санкції – спосіб державного примусу до виконання цієї вимоги, погроза примусом на випадок його порушення [6, 23], яка виражається в позбавленні батьків (усиновлювачів) батьківських прав або відібрання від них дитини без позбавлення батьківських прав, скасування усиновлення.

Запровадження сімейно-правових санкцій насамперед спрямовується проти сімейних правопорушень, зокрема правопорушень щодо виховання дітей. Серед особливостей сімейно-правових санкцій слід виділити їх безстроковість, здатність бути індивідуалізованими відповідно до змісту порушеного обов'язку.

Говорячи про санкції в сімейному праві, слід підкреслити, що в цій галузі права частіше за все вони проявляються у вигляді заходів захисту. Заходи відповідальності санкцій сімейного права досить тісно пов'язані із заходами відповідальності, що передбачені нормами інших галузей права = адміністративного, кримінального, цивільного, які також спрямовані на охорону сімейних правовідносин від протиправних посягань. Наприклад, перелічені в ст. 164 СК України прояви протиправної поведінки батьків (усиновлювачів) національне законодавство пов'язує не тільки з такою сімейно-правовою санкцією, як позбавлення батьківських прав, але й з адміністративно-правовими (ст. 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення) та кримінальними санкціями (наприклад, ст.ст. 126, 137, 151, 155, 156 Кримінального кодексу України та інші).

З аналізу положень СК України приходимо до висновку, що в статтях кодексу сімейно-правова санкція не завжди прямо формулюється. У більшості

випадків вона передбачається в статтях інших нормативно-правових актів, наприклад, в КК України. Сімейне право містить ряд приписів, які охороняються за допомогою не тільки конкретних сімейно-правових санкцій, а й інших галузевих санкцій, що є ще однією з особливостей сімейно-правових санкцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року / Верховна Рада України. – К. : Атіка, 2002. – 80 с.
2. Ромовская З. В. Защита в советском семейном праве / Ромовская З. В. – Львов : „Вища школа”, 1985. – 180 с.
3. Мироненко В.П. Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 „Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право” / В. П. Мироненко. – К., 2001. – 19 с.
4. Звягинцева Л. М. Меры защиты в советском семейном праве : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : 12.00.03 „Гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право” / Л. М. Звягинцева. – Свердловск, 1980. – 15 с.
5. Нечаева А. М. Правонарушения в сфере личных семейных отношений / Нечаева А. М. – М. : Наука, 1991. – 238 с.
6. Лейст О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы) / Лейст О. Э. – М. : Изд-во МГУ, 1981. – 239 с.